

بررسی نسبت آزادی اقتصادی و امنیت اقتصادی و راهکارهای تحقق و تداوم آن در اندیشه مقام معظم رهبری با تأکید بر بیانیه گام دوم انقلاب

علی اصغر نصیری^۱، بهنام رشیدی زاده^۲

اولین همایش بین المللی گام دوم انقلاب؛ الگوی نظام انقلابی تمدن ساز

International Conference on the Second Step of the Revolution

مقدمه

آزادی و امنیت از جمله ارزش‌ها و واقعیات انقلاب اسلامی هستند که مقام معظم رهبری در بیانیه گام دوم انقلاب به آنها اشاره کردند. تنظیم رابطه آزادی و امنیت از اهمیت بسیاری در نظام‌های سیاسی برخوردار است تا از غلتیدن در وضعیت ظلم و تضییع حقوق در امان باشند. نظام اسلامی به عنوان نظام انقلابی مردم‌سالار نیز از این قاعده مستثنی نیست. این مقاله ناظر به بیانیه گام دوم انقلاب، در صدد تبیین نسبت میان آزادی اقتصادی و امنیت اقتصادی و راهکارهای تحقق و تداوم آن در اندیشه مقام معظم رهبری است. سؤالی که در اینجا مطرح می‌شود این است که دیدگاه مقام معظم رهبری نسبت آزادی اقتصادی و امنیت اقتصادی در نظام اسلامی چگونه است؟ برای پاسخ به این پرسش از روش سبر و تقسیم و چارچوب نظری برگرفته از نظریه استخدام و نیز روش مطالعه پژوهشی استفاده شده است. از جمله یافته‌های این مقاله این است که در اندیشه مقام معظم رهبری در نظام اسلامی، وضعیت عدالت حاکم است و هیچ‌کدام از آزادی اقتصادی و امنیت اقتصادی بر یکدیگر تقدم ندارند، بلکه در چارچوب قوانین اسلامی، رابطه متعادل متعالی با هم دارند. تحقق و تداوم این رابطه و نسبت نیز در گرو کاربست راهکارهایی در سه سطح فردی، اجتماعی و حکومتی است.

واژگان کلیدی

اقتصاد، آزادی اقتصادی، گام دوم



۱. استادیار و عضو هیئت علمی گروه معارف اسلامی دانشگاه صنعتی شاهرود (نویسنده مسئول)
۲. دانش‌آموخته دکتری علوم سیاسی و مدرس دانشگاه جامع امام حسین(ع)

بیان مسئله

اقتصاد در یک جامعه، نقطه‌ای کلیدی و تعیین‌کننده است. قوی بودن اقتصاد، نقطه قوت مهمی است که مانع نفوذ و سلطه در یک کشور می‌شود و در مقابل، ضعیف بودن اقتصاد، نقطه ضعیفی است که زمینه نفوذ و سلطه و دخالت دشمنان را ایجاد می‌کند. علاوه بر این، نفس فقر و غنا به گونه‌ای است که هم در مادیات و هم در معنویات بشر اثرگذار است. با وجود این، اقتصاد در جامعه اسلامی هدف محسوب نمی‌شود، بلکه نقش مقدمی دارد؛ به این معنا که نمی‌توان بدون آن به اهداف دست یافت (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۷/۱۱/۲۲). در این میان آزادی اقتصادی و امنیت اقتصادی دو مقوله تأثیرگذار در اقتصاد یک جامعه هستند و تنظیم نسبت میان آن دو نقش فراوانی در به وجود آمدن روابط سالم اقتصادی و تقویت اقتصاد یک کشور دارد. به عبارت دیگر، تحقق هر یک از سه وضعیت عمده «امنیت و آزادی در عرصه اقتصادی»، «تقدم امنیت اقتصادی بر آزادی اقتصادی و بالعکس» و «تعامل و تلازم میان آن دو» تأثیراتی در کیفیت و کمیت حقوق اساسی اقتصادی افراد در جامعه و نیز حدود اختیارات و عملکرد نظام سیاسی دارد؛ زیرا برقرار نشدن نسبتی متعادل میان امنیت اقتصادی و آزادی اقتصادی در جامعه به استبداد اقتصادی (تقدم امنیت اقتصادی بر آزادی اقتصادی) یا به بی‌توجهی به ارزش‌های دینی و حیاتی جامعه و حتی هرج و مرج اقتصادی (تقدم آزادی اقتصادی بر امنیت اقتصادی) و در نهایت، به عدم تعالی شهروندان می‌انجامد. بنابراین تنظیم نسبتی متعادل بین امنیت اقتصادی و آزادی اقتصادی امری گریزناپذیر است. هدف اصلی این مقاله بررسی نسبت بین امنیت اقتصادی و آزادی اقتصادی و راهکارهای تحقق و تداوم آن در اندیشه مقام معظم رهبری با تأکید بر بیانیه گام دوم انقلاب است. با این حال، تحقیقات زیادی در این موضوع به خصوص تحقیقاتی که نسبت امنیت اقتصادی و آزادی اقتصادی را در اندیشه مقام معظم رهبری بررسی کرده باشند، وجود ندارد. همچنین تحقیقات اندک موجود در موضوع امنیت و آزادی نمی‌تواند پاسخی برای مسئله این پژوهش باشد. بنابراین برای رسیدن به هدف اصلی این مقاله، بیانات مقام معظم رهبری با تأکید بر بیانیه گام دوم انقلاب، که به موضوع اقتصاد به ویژه آزادی اقتصادی و امنیت اقتصادی اشاره دارد، با استفاده از روش سبر و تقسیم و چارچوب نظری برگرفته از نظریه استخدام علامه طباطبایی و نیز روش مطالعه پژوهشی، بررسی و تحلیل می‌شود.



روش و چارچوب نظری

۱. روش برهان سبر و تقسیم

برهان سبر و تقسیم روش منتخب این مقاله برای بررسی نسبت آزادی اقتصادی و امنیت اقتصادی در اندیشهٔ مقام معظم رهبری است. در این روش، «سبر» در مفهوم لغوی به معنای «آزمودن» آمده است. «تقسیم» نیز در مفهوم لغوی به معنای «شمردن» آمده است. در مفهوم اصطلاحی نیز «سبر و تقسیم» به منحصر کردن ویژگی‌ها در یک اصل و باطل کردن سایر اصول محتمل تعریف شده است. به عبارت دیگر، در این روش، احتمال‌ها و فرضیه‌های مختلف در مسئله مد نظر، جمع‌آوری و سپس به صورت مدلل، هر یک از آن موارد احتمالی بررسی و نقد می‌شود و احتمالات و فرضیه‌های نادرست کنار می‌رود و در نهایت فقط یک فرض و احتمال به اثبات می‌رسد (مؤسسه دائره‌المعارف الفقه الاسلامی، ۱۳۸۹، ج ۴: ۳۷۲).

۲. چارچوب نظری

چارچوب نظری این مقاله برگرفته از نظریهٔ استخدام علامه طباطبایی (ره) است. به اعتقاد علامه طباطبایی (ره)، انسان از یک جهت، مبتنی بر احکام صادره از ادراکات اعتباری خود مبنی بر به استخدام و خدمت گرفتن هر آنچه در مسیر دستیابی به کمال می‌توان در اختیار گرفت، تلاش می‌کند سایر افراد هم‌نوع خویش را در خدمت بگیرد (طباطبایی، ۱۹۹۱، ج ۱۱۸: ۲). از سوی دیگر مبتنی بر اعتبار عدالت، خواستار ایجاد عدالت اجتماعی و سودرسانی همگانی است. بر این اساس ناچار می‌شود به نوعی قرارداد ضمنی و عملی در حیات اجتماعی خود که مبتنی بر اعتبار استخدام دوسویه تعاملی و سودرسانی متقابل عادلانه است، قانع شود. به اعتقاد علامه طباطبایی (ره)، توجه نکردن به آن قرارداد و برپایی استخدام یکسویه (مطهری، ۱۳۸۸، ج ۶: ۴۳۸-۴۴۱)، زمینه‌ساز امنیتی ناعادلانه و تحقق مکاتب امنیتی متدانی (نظام‌های طاغوتی اعم از استبدادی (متدانی حداقلی) یا مردم‌سالار (متدانی حداکثری)، غیردینی یا ضد دینی) (لک‌زایی، ۱۳۹۰: ۱۹-۵۲) و نیز آزادی متدانی (حداقلی شامل نظام‌های طاغوتی و حداکثری شامل نظام‌های دموکراتیک سکولار) خواهد شد. نتیجه آنکه علامه طباطبایی (ره) معتقد است به وجود آمدن مناسبات اجتماعی تعاملی عادلانهٔ مستمر نیازمند وضع قوانین الهی است که از منفعت‌طلبی شخصی عاری است

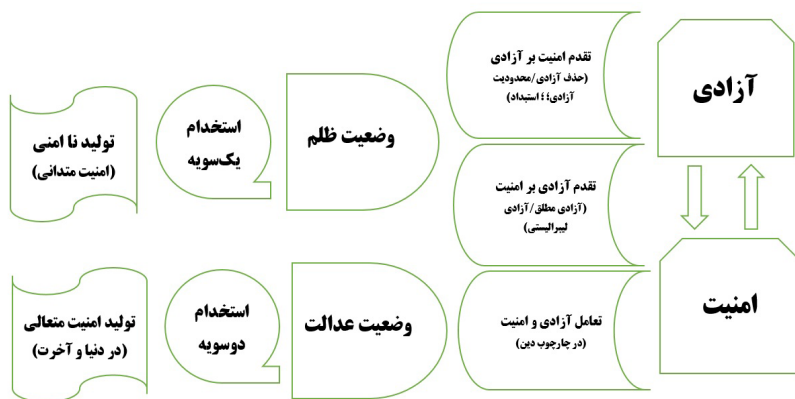


(مطهری، ۱۳۸۸، ج ۶: ۴۳۸-۴۴۱). به بیان دیگر، تنظیم روابط اجتماعی مبتنی بر قوانین دینی، استخدامی دوسویه و تعاملی را محقق می‌کند که زمینه‌ساز امنیتی عادلانه و ایجاد مکتب امنیتی متعالی و آزادی متعالی می‌شود (لک‌زایی، ۱۳۸۹: ۷۲-۷۶).

نسبت امنیت و آزادی	تأثیر بر آزادی	تأثیر بر امنیت	نتیجه	اعتبار		
				یکسویه	خارج از چارچوب قوانین الهی	استخدام: انسان در روابط با هم‌نوعان خویش پیوسته به دنبال سود خود است.
تقدم امنیت بر آزادی / تقدم آزادی بر امنیت	سلب آزادی / آزادی متدانی (ناعادلانه): آزادی حداقلی / حداکثر	تولید ناامنی / مکتب امنیتی متدانی / حداقلی / حداکثری	ظلم و سلطه‌طلبی / تحقق روابط اجتماعی ناعادلانه	یکسویه	خارج از چارچوب قوانین الهی	استخدام: انسان در روابط با هم‌نوعان خویش پیوسته به دنبال سود خود است.
تعامل و تلازم امنیت و آزادی	آزادی متعالی (عادلانه)	تولید امنیت عادلانه / مکتب امنیتی متعالی	عدالت / تحقق روابط اجتماعی عادلانه	دوسویه	در چارچوب قوانین الهی	عدالت خواستاری سود همگانی است.

مبتنی بر نظریه استخدام، در حالت تقدم امنیت بر آزادی و نیز تقدم آزادی بر امنیت، استخدام به طور یکسویه ایجاد می‌شود. بنابراین یک سمت (فرد، گروه و دولت) با بی‌توجهی به حقوق سمت دیگر، حتی با پایمال کردن آن حقوق، تنها به سود و منفعت خویش می‌اندیشد که خود نوعی ظلم و بی‌عدالتی به حساب می‌آید (مثل حالت تقدم امنیت بر آزادی) یا در آخر به ظلم و بی‌عدالتی کشیده می‌شود (مثل حالت تقدم آزادی بر امنیت). ظلم نیز ذاتاً ناامنی را در سطح دنیا و آخرت تولید می‌کند؛ همان‌طور که در آیه مبارکه «الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولَئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ» (انعام/۸۲) از ظلم به عنوان علت ناامنی نام برده شده است. در حدیثی از امام باقر(ع) نیز پایمال کردن حقوق بین انسان‌ها از اقسام سه‌گانه ظلم معرفی شده است: «الظُّلْمُ ثَلَاثَةٌ ظَلَمَ يَغْفِرُهُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ وَ ظَلَمَ لَا يَغْفِرُهُ وَ ظَلَمَ لَا يَدَعُهُ فَأَمَّا الظُّلْمُ الَّذِي لَا يَغْفِرُهُ فَالشَّرْكُ بِاللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَ أَمَّا الظُّلْمُ الَّذِي يَغْفِرُهُ اللَّهُ فَظَلْمُ الرَّجُلِ نَفْسَهُ فِيمَا بَيْنَهُ وَ بَيْنَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَ أَمَّا الظُّلْمُ الَّذِي لَا يَدَعُهُ فَالْمُدَايَنَةُ بَيْنَ الْعِبَادِ» (ابن بابویه، ۱۳۶۲، ج ۱: ۱۱۸). اما در حالت تعامل امنیت و آزادی در چارچوب شریعت، استخدام به طور دوسویه ایجاد می‌شود؛ چون حقوق دو طرف مراعات می‌شود، ظلمی ایجاد نمی‌شود و وضعیت عدالت حکمفرما می‌گردد و امنیتی متعالی به وجود می‌آید که دنیا و آخرت را توأمان در بر می‌گیرد.





۳. روش مطالعه پژوهشی

روش منتخب برای بررسی راهکارهای تحقق و تداوم نسبت متعالی آزادی اقتصادی و امنیت اقتصادی در اندیشه مقام معظم رهبری روش مطالعه پژوهشی است. در این روش که روش تحلیل متن و روش کلاسیک نیز نامیده می‌شود، در ابتدای کار سؤال‌هایی طرح می‌شود، سپس محقق به جست‌وجوی پاسخ آن پرسش‌ها درون متن می‌پردازد. در روش مطالعه پژوهشی، نوعی ارتباط دوسویه و مکرر میان رجوع به متن و نتیجه‌گیری در مورد هر مطلب وجود دارد. با طرح سؤال، جست‌وجو در متن شروع می‌شود و بعد از مطالعه متن، این امکان وجود دارد که برخی قسمت‌های متن معنی قسمت‌های دیگر را تغییر دهد. به عبارت دیگر، مطالعه پژوهشی مطالعه‌ای است که اولین ویژگی آن سؤال‌محوری است به این معنا که محقق در چارچوب آن سؤال‌ها، مطالعه را آغاز می‌کند. ویژگی بعدی مطالعه پژوهشی عمیق و دقیق بودن آن است؛ یعنی باید ابتدا متن به خوبی فهمیده و بعد مشخص شود به کدام‌یک از پرسش‌ها جواب می‌دهد. ویژگی دیگر مطالعه پژوهشی این است که محقق باید نوعی مواجهه انتقادی با متن داشته باشد و از این طریق بتواند فقط اطلاعات قابل استفاده را ثبت کند. طبقه‌بندی اطلاعات با خلاقیت بر اساس پرسش‌های پژوهش یکی دیگر از ویژگی‌های مطالعه پژوهشی است. نقد و ارزیابی اطلاعات طبقه‌بندی‌شده ویژگی بعدی مطالعه پژوهشی و به این معناست که مفردات، جملات و ترکیبات آن اطلاعات فهم می‌شود و قرائن و شواهد گردآوری و اطلاعات مشابه در کنار هم قرار می‌گیرد. در نهایت نیز محقق با تفسیر و استنباط آن اطلاعات، نظر خویش را بیان می‌کند (کافی، ۱۳۹۶: ۱۲۲-۱۲۳).

تعریف مفاهیم

۱. مفهوم آزادی اقتصادی

آزادی در معنای لغوی به قدرت انتخاب، رهایی، توانایی عمل و ترک عمل تعریف شده است (عمید، ۱۳۶۳، ج: ۱، ۳۴). آزادی در معنای اصطلاحی عبارت است از: فقدان مانع (آزادی منفی)، صاحب اختیار بودن (آزادی مثبت) (برلین، ۱۳۶۸: ۲۳۶ و ۲۴۹) و عدم مانع در مقابل فرد برای نیل به هدف (Gray, 1991: 12). اما آزادی از مفاهیم سازه‌ای است و هر مکتبی می‌تواند سازه آزادی را در چارچوب نظام فرهنگی و ارزشی خود تعریف کند (لکزایی، ۱۳۹۴: ۱۸). بنابراین سازه آزادی عبارت است از: فقدان «ب» (مانع) در مقابل «الف» (فاعل) برای رسیدن به «ج» (انجام دادن «ج» یا برخوردار بودن از «ج»). بر این اساس در فرهنگ و اندیشه اسلامی، آزادی اقتصادی عبارت است از: رهایی اشخاص یا مؤسسات اقتصادی در جامعه از دخالت و ممانعت دولت‌ها به منظور انجام دادن رفتارهای اقتصادی خاص خود یا برخورداری از حقوق اساسی در حوزه اقتصاد (حقوق اقتصادی) در مسیر رسیدن به کمال الهی.

از دیدگاه مقام معظم رهبری، آزادی اجتماعی و استقلال (آزادی از سلطه خارجی) از جمله ارزش‌های اسلامی بلکه عطیة الهی به انسان‌هاست. بنابراین هیچ‌یک از آن دو تفضل حکومت‌ها به مردم محسوب نمی‌شوند، بلکه حکومت‌ها موظف به تأمین آن دو هستند (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۷/۱۱/۲۲). بر اساس بیانات مختلفی که مقام معظم رهبری درباره آزادی ایراد کرده‌اند، می‌توان آزادی اقتصادی را از دیدگاه ایشان به رها شدن انسان در عرصه اقتصادی از قید و بندهای درونی (سلطه قوه غضبیه و شهویه) و بیرونی (سنت‌ها و رویه‌های جاهلی و سلطه طاغوت‌های داخلی و خارجی) برای رسیدن به پیشرفت‌های مادی و معنوی (کمال الهی) تعریف کرد (مقام معظم رهبری، ۱۳۵۹/۹/۷، ۱۳۶۱/۹/۱۲، ۱۳۶۵/۹/۱۴، ۱۳۶۵/۱۰/۵، ۱۳۷۸/۳/۱۲ و ۱۳۹۷/۱۱/۲۲).



۲. مفهوم امنیت اقتصادی

مفهوم لغوی امنیت «ایمن شدن، آرامش، خوف نداشتن و آسودگی» تعریف شده است (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۳: ۳۳۷۶). به‌رغم اختلاف و مناقشه (ویلیامز، ۱۳۹۰: ۳۹) که ریشه در ابهام (خلیلی، ۱۳۸۷: ۴۹۷) و پیچیدگی (عبداله‌خانی، ۱۳۸۹: ۱۲۰) در معنی اصطلاحی امنیت دارد، برخی مبتنی بر تلقی سلبی، امنیت را به فقدان تهدید نسبت به ارزش‌ها و فقدان ترس از حمله علیه ارزش‌ها تعریف کرده‌اند (Wolfers, 1952: 485). برخی نیز مبتنی بر تلقی ایجابی، مفهوم امنیت را با ترویج و پیشبرد حقوق بشر گره می‌زنند (ویلیامز، ۱۳۹۰: ۴۰-۴۱) و آن را به وجود احساس رضایت و اطمینان خاطر نزد دولتمردان و شهروندان تعریف می‌کنند (افتخاری، ۱۳۹۰: ۹۱). برخی نیز با تلقی سازه‌ای، امنیت را به «دستیابی به وضعیتی که «الف» (با انجام دادن یا انجام ندادن اقدام‌هایی) از آسیب، تعرض و تهدید «ب» مصون (و محفوظ) باشد تا به «ج» برسد (یا در وضعیت «ج» باشد)» معنا می‌کنند (لکزایی، ۱۳۹۴: ۱۸). از دیدگاه نگارنده، تعریف سازه‌ای از امنیت به گفتمان امنیتی اسلام (امنیت متعالی) که ضمن توجه به امنیت در دنیا، به امنیت اخروی نیز توجه دارد، نزدیک‌تر است. بر این اساس، امنیت اقتصادی در فرهنگ و اندیشه اسلامی عبارت است از: «دستیابی به وضعیتی که «الف» (ارزش‌های اقتصادی حیاتی جامعه و فرد) از آسیب، تعرض و تهدید «ب» (داخلی شامل دولت یا افراد و خارجی) مصون (و محفوظ) باشد تا به «ج» (توسعه و پیشرفت اقتصادی در مسیر رسیدن به سعادت الهی) برسد (یا در وضعیت «ج» باشد)».

از دیدگاه مقام معظم رهبری، امنیت یکی از نعمت‌های بزرگ الهی (۱۳۷۸/۶/۱۰) و از اصلی‌ترین و اساسی‌ترین نیازهای جامعه (۱۳۷۹/۰۷/۱۸) محسوب می‌شود. بر این اساس ایشان امنیت را جزء حقوق مردم می‌داند (۱۳۷۹/۱۱/۲۵). به اعتقاد مقام معظم رهبری، امنیت زمینه لازم برای پیشرفت‌های مادی و معنوی یک جامعه است (۱۳۷۸/۰۶/۱۰). بر اساس بیانات مختلفی که مقام معظم رهبری درباره امنیت ایراد کرده‌اند، می‌توان امنیت اقتصادی را از دیدگاه ایشان به مصونیت ارزش‌های حیاتی ملت در عرصه اقتصادی از تهدید برای رسیدن به پیشرفت‌های مادی و معنوی تعریف کرد (۱۳۵۹/۹/۷، ۱۳۷۸/۶/۱۰ و ۱۳۹۷/۱۱/۲۲).

نسبت آزادی اقتصادی و امنیت اقتصادی

۱. نادرستی احتمال تقدم امنیت اقتصادی بر آزادی اقتصادی (وضعیت ظلم و استخدام یکسویه) در اندیشه مقام معظم رهبری، آزادی اقتصادی به خصوص آزادی از سلطه اقتصادی ابرقدرت‌ها که از آن به «استقلال اقتصادی» نیز تعبیر می‌شود، از جمله حقوق و آزادی‌هایی است که دین اسلام به مردم و ملت‌ها عرضه می‌کند (مقام معظم رهبری، ۱۳۷۸/۳/۱۲). «استقلال ملی به معنی آزادی ملت و حکومت از تحمیل و زورگویی قدرت‌های سلطه‌گر جهان است» (۱۳۹۷/۱۱/۲۲). یکی از اهداف بعثت انبیای الهی نیز از دیدگاه مقام معظم رهبری، آزاد کردن مردمی بوده است که از لحاظ اقتصادی در اسارت طاغوت‌ها قرار داشتند (۱۳۶۴/۱/۳۰) که این کار در واقع، یکی از مصادیق برقراری وضعیت عدالت و قسط در جامعه توسط پیامبران الهی محسوب می‌شود. بر این اساس می‌توان نتیجه گرفت که در اندیشه مقام معظم رهبری آزادی اقتصادی برای انسان از جمله حقوق مسلمی است که هیچ‌کس اعم از افراد، حکومت و قدرت‌های خارجی حق سلب آن را از مردم ندارند زیرا سلب آن، نوعی ظلم محسوب و سبب تحقق وضعیت استخدام یکسویه می‌شود. بنابراین از دیدگاه ایشان، حکومت‌های کمونیستی به علت استبداد اقتصادی و محروم کردن شهروندان‌شان از حقوق و آزادی‌های اقتصادی‌شان، رژیم‌هایی باطل محسوب می‌شوند.

«اما چرا از آن دو رژیم جهانی، رژیم شرقی کمونیستی و رژیم غربی سرمایه‌داری الگو نگرفتیم؟ چون رژیم‌های باطلی بودند. رژیم‌های کمونیست، رژیم‌های مستبدی بودند ... از لحاظ استبداد، در نهایت درجه استبداد بودند و حاکمیت مطلق دولت بر اقتصاد، بر فرهنگ، بر سیاست و بر فعالیت‌های گوناگون اجتماعی و غیره به چشم می‌خورد! در رژیم‌های شرقی، مردم هیچ‌کاره محض بودند» (مقام معظم رهبری، ۱۳۷۹/۲/۲۳).

آزادی مالکیت و آزادی اشتغال به صورت فردی و گروهی از مهم‌ترین مصادیق آزادی اقتصادی هستند که با تعبیر مختلفی در بیانات مقام معظم رهبری بیان شده است. از دیدگاه ایشان، افراد جامعه، مالک هر آنچه از روش‌های قانونی و مشروع تحصیل می‌کنند، هستند و هیچ‌کس حتی حکومت، حق تصاحب آن را ندارد. «ثروتمند شدن از راه قانونی و مشروع، از نظر اسلام هیچ اشکالی ندارد. ما هیچ‌وقت نگفتیم که اگر کسی فعالیت قانونی و مشروع بکند و ثروتی به دست بیاورد، از نظر شرع نامطلوب است» (مقام معظم رهبری، ۱۳۸۵/۱۱/۳۰).



«هرکس برای خودش امکاناتی فراهم کرد، متعلق به خود اوست. ... ما با نظام سوسیالیستی هم به همین اندازه فاصله داریم. نظام سوسیالیستی فرصت را از مردم می‌گیرد؛ ابتکار و میدان را می‌گیرد؛ کار و تولید و ثروت و ابزار تولید و منابع عمده سرمایه و تولید را در دولت متمرکز و به آن متعلق می‌کند. این، غلط اندر غلط است. در اسلام، چنین چیزی نداریم» (مقام معظم رهبری، ۱۳۷۲/۵/۱۲).

آزادی اشتغال نیز یکی از مصادیق آزادی اقتصادی در جامعه است که در اندیشه امام خامنه‌ای بارها بدان اشاره شده است. به اعتقاد ایشان، همه افراد جامعه باید بتوانند فعالیت اقتصادی آزادانه‌ای داشته باشند و کشور را از لحاظ ثروت ملی به حدّ بی‌نیازی برسانند (۱۳۷۲/۵/۱۲). «... باید طوری باشد که در این کشور، کار اقتصادی، حرکت اقتصادی، تلاش اقتصادی، رونق اقتصادی و سازندگی اقتصادی از هر نوع امکان‌پذیر باشد و کسانی که اراده این کار را دارند، با امنیت بتوانند این کار را انجام دهند» (مقام معظم رهبری، ۱۳۷۸/۶/۱۰).

نتیجه آنکه واکاوی فرض تقدم امنیت اقتصادی بر آزادی اقتصادی در اندیشه مقام معظم رهبری حاکی از آن است که این وضعیت در حقیقت به معنای محروم کردن شهروندان از حقوق اساسی‌شان در عرصه اقتصادی است که در واقع بی‌عدالتی و ظلم در حق مردم محسوب می‌شود. به بیان دیگر، استخدامی یک‌طرفه و وضعیتی شکل می‌گیرد که در آن مردم تحت سلطه و استثمار اقتصادی قدرت‌های خارجی، حکومت یا یکدیگر قرار می‌گیرند و لذا مالکیت‌شان تهدید یا وادار به انجام فعالیت‌های اقتصادی تحمیلی می‌شوند. چنین وضعیت امنیتی که امنیتی حداقلی و متدانی در عرصه اقتصادی است، در اندیشه مقام معظم رهبری مردود است و به علت ماهیت ظالمانه آن، تهدید و ناامنی تلقی می‌شود.

۲. نادرستی احتمال تقدم آزادی اقتصادی بر امنیت اقتصادی (وضعیت ظلم و استخدام یکسویه)

اگرچه اصل داشتن آزادی اقتصادی به عنوان حق در اندیشه مقام معظم رهبری مسئله‌ای قطعی است، اما این آزادی به صورت نامحدود (مطلق یا حداکثری خارج از چارچوب شریعت الهی) نیست؛ بلکه از دیدگاه ایشان، مقتد به حوزه‌ها و موضوعات امنیتی و ارزش‌های حیاتی در عرصه اقتصادی است. قوانین اسلامی، عدالت اجتماعی، اصل آزادی افراد جامعه، منافع



و مصالح ملی از جمله آن ارزش‌ها و موضوعات در اندیشه مقام معظم رهبری است که لحاظ نکردن آنها در روابط اقتصادی زمینه‌ساز وضعیت ظلم و استخدام یکسویه خواهد شد. «آزادی نباید در تقابل با اخلاق و قانون و ارزش‌های الهی و حقوق عمومی تعریف شود» (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۷/۱۱/۲۲). در واقع، از دیدگاه مقام معظم رهبری، وجود امنیت اقتصادی در جامعه امری ضروری است. «البته این روزها بحث امنیت اقتصادی هم مطرح است که حرف درستی هم هست و ما هم آن را تأیید می‌کنیم. ما هم درباره امنیت اقتصادی در این کشور اعتقاد راسخ داریم» (مقام معظم رهبری، ۱۳۷۸/۶/۱۰).

قوانین اقتصادی اسلام از دیدگاه مقام معظم رهبری از جمله ارزش‌های اقتصادی حیاتی محسوب می‌شود که مردم باید در فعالیت‌های اقتصادی‌شان بدان ملتزم باشند. بنابراین ایشان برای جلوگیری از شکل‌گیری فساد در جامعه بر مشروعیت راه‌های کسب ثروت تأکید می‌کنند. «راه‌های کسب ثروت باید مشروع باشد. اگر کسانی از راه‌های نامشروع کسب ثروت کردند، این فساد است و باید اصلاح شود» (مقام معظم رهبری، ۱۳۷۹/۱/۲۶).

«اسلام به ما می‌گوید ثروت تولید کنید، اما اسراف نکنید. مصرف‌گرایی افراطی مورد قبول اسلام نیست. آنچه از تولید ثروت به دست می‌آورد، باز همان را وسیله‌ای برای تولید ثروت دیگر بکنید. مال را نه به صورت راکد و نازا در بیاورید. که در اسلام اسمش کنز کردن است. نه به صورت ولخرجی و ولنگاری در مصرف مال، آن را صرف در چیزهای غیر لازم زندگی کنی» (مقام معظم رهبری، ۱۳۸۶/۱/۱).

عدالت اجتماعی از دیدگاه مقام معظم رهبری از ارزش‌های اقتصادی حیاتی محسوب می‌شود که مردم باید در فعالیت‌های اقتصادی‌شان التزام عملی بدان داشته باشند. ایشان معتقدند عدالت در اقتصاد اسلامی مسئله‌ای محوری است (مقام معظم رهبری، ۱۳۸۳/۵/۲۵) و اقتصاد منهای عدالت مورد قبول اسلام نیست (۱۳۹۴/۶/۴). بر این اساس، از دیدگاه مقام معظم رهبری، نظام سرمایه‌داری غربی که از یک سو بر رشد اقتصادی و ازدیاد ثروت تأکید دارد و از سوی دیگر عدالت اجتماعی و رفع تبعیض را مسئله‌ای فرعی می‌داند، مورد تأیید نیست.

«در نظام‌های سرمایه‌داری اساس، رشد اقتصادی و شکوفایی اقتصادی و ازدیاد و تولید ثروت است. ... آنجا مسئله این نیست که تبعیض یا فاصله پیش آید. ... نظام اسلامی معتقد



به یک جامعه ثروتمند است، نه یک جامعه فقیر و عقب مانده. معتقد به رشد اقتصادی است؛ ولی رشد اقتصادی برای عدالت اجتماعی و برای رفاه عمومی، مسئله اول نیست. آنچه در درجه اول است، این است که فقیر در جامعه نباشد؛ محروم نباشد؛ تبعیض در استفاده از امکانات عمومی نباشد» (مقام معظم رهبری، ۱۳۷۲/۵/۱۲).

آزادی اقتصادی افراد جامعه از دیدگاه مقام معظم رهبری از ارزش های اقتصادی حیاتی است که مردم باید در فعالیت های اقتصادی شان به آن احترام بگذارند؛ یعنی آزادی اقتصادی هریک از شهروندان نباید به گونه ای باشد که آزادی اقتصادی سایر افراد جامعه را پایمال کند. بنابراین مقام معظم رهبری بر لزوم اصلاح فساد ناشی از امتیازات انحصاری برخی افراد در جامعه که استفاده از فرصت های برابر را پایمال می کند، تأکید دارند. «اگر امنیت شغلی و ثبات مقررات نبود، اگر انسانی که می خواهد در جامعه کار کند، دست و پایش را بستند و برای تلاش کردن به او فرصت ندادند، اینها فساد است و باید اصلاح شود» (مقام معظم رهبری، ۱۳۷۲/۵/۱۲).

«منطق آزادی به هیچ وجه اجازه نمی دهد که شما حرکت و سیاستی را در کشور شروع کنید که لازمه آن سیاست عبارت باشد از اینکه عده ای زیر دست و پا له و نابود شوند؛ مثلاً تولید ناخالص ملی پنج برابر شود لیکن فقرا هم دو برابر شوند» (مقام معظم رهبری، ۱۳۷۷/۲/۱۲).

مصالح و منافع ملی یکی دیگر از موضوعات امنیت اقتصادی و ارزش های حیاتی در اندیشه مقام معظم رهبری است که محدودکننده آزادی اقتصادی شهروندان است. بر این اساس، ایشان اعتقاد دارند که در جذب سرمایه های خارجی نباید منافع ملت، هویت ملی و مصالح کشور فدا شود و ضمن زیان ندیدن کشور، سود نیز حاصل شود. با وجود این از دیدگاه مقام معظم رهبری، رشد و شکوفایی واقعی اقتصادی در گرو اتکا به سرمایه های انسانی، طبیعی و هویت ذاتی است (مقام معظم رهبری، ۱۳۸۰/۱/۱).

نتیجه آنکه واكوي احتمال تقدم آزادی اقتصادی بر امنیت اقتصادی در اندیشه مقام معظم رهبری حاکی است که این وضعیت نیز ظلم و استخدام یکسویه و تولید ناامنی در حیات دنیوی و اخروی را به دنبال خواهد داشت. از این رو این احتمال نیز در اندیشه مقام معظم رهبری باطل است؛ چون آزادی اقتصادی مطلق از یک سو هرج و مرج و تضییع حقوق و آزادی های

افراد جامعه و از سوی دیگر بی‌توجهی به ارزش‌های دینی در حوزه اقتصاد را در پی دارد که هر دو از مصادیق ظلم و بی‌عدالتی و نیز زمینه‌ساز استخدام یکسویه در روابط اجتماعی است. در واقع، در وضعیت آزادی مطلق به علت نبود هیچ تقییدی، برخی شهروندان بر برخی دیگر سلطه می‌یابند و حقوق اقتصادی آنان را پایمال می‌کنند و در نتیجه، استخدامی یکسویه به وجود می‌آید. اما آزادی اقتصادی لیبرالیستی که متدانی حداکثری است، به دلیل مقید نبودن به شریعت و محوریت فردگرایی، زمینه‌ساز ایجاد وضعیت ظلم در سطح جامعه و نیز در سطح نظام بین‌الملل (استعمار، انحصار و تحریم) می‌شود و وضعیت استخدام یکسویه را به وجود می‌آورد.

۳. درستی احتمال تعامل امنیت اقتصادی و آزادی اقتصادی (وضعیت عدالت و استخدام دوسویه)

نادرستی فرض تقدم امنیت اقتصادی بر آزادی اقتصادی و نیز نادرستی فرض تقدم آزادی اقتصادی بر امنیت اقتصادی در اندیشه مقام معظم رهبری و همچنین بداعت نادرستی فرض نسبت نداشتن میان امنیت اقتصادی و آزادی اقتصادی در اندیشه ایشان با استناد به بیانات‌شان که بر نوعی ارتباط و نسبت دلالت دارد، به ما کمک می‌کند که بر اساس برهان سبر و تقسیم، فرض تعامل امنیت اقتصادی و آزادی اقتصادی را در چارچوب ارزش‌های حیاتی اقتصادی از دیدگاه مقام معظم رهبری به اثبات برسانیم. به بیان دیگر، امنیت اقتصادی و آزادی اقتصادی در اندیشه مقام معظم رهبری در تنافی یکدیگر نیستند، بلکه نوعی رابطه تلازمی و تعاملی دارند و هر یک در بقا و استمرار دیگری تأثیرگذار است. از آنجا که نفس آزادی اقتصادی افراد در جامعه در اندیشه ایشان از موضوعات امنیتی و ارزش‌های حیاتی اقتصادی است، امنیت اقتصادی حقیقی، با بی‌توجهی به آزادی اقتصادی مردم به وجود نمی‌آید. آزادی اقتصادی خارج از چارچوب ارزش‌های حیاتی اقتصادی نیز از دیدگاه رهبری، آزادی حقیقی محسوب نمی‌شود. مبتنی بر این دیدگاه، مقام معظم رهبری بر نوعی رابطه تعاملی و تلازمی میان رقابت سالم اقتصادی و مبارزه و ریشه‌کنی فساد تأکید دارند.

«اگر مبارزه با مفاسد اقتصادی به همان صورتی که بنده گفتم، با همان جدیت انجام بگیرد، کمک بسیار مهمی به همین فعالیت اقتصادی و نشاط سالم اقتصادی خواهد کرد. این دو تا مکمل همدند... ما این دو تا را نه فقط با همدیگر منافی نمی‌دانیم، بلکه بنده اینها را مکمل هم می‌دانم. معتقدم که مبارزه با فساد و ریشه‌کنی فساد، بسترساز رقابت سالم اقتصادی است» (مقام معظم رهبری، ۱۳۸۵/۱۱/۳۰).



در اندیشه مقام معظم رهبری، رابطه تعاملی و تلازمی میان امنیت اقتصادی و آزادی اقتصادی در بستر قانون محقق می‌شود؛ زیرا قانون از یک سو با حدودی که برای آزادی اقتصادی افراد در جامعه معین می‌کند و از سوی دیگر با مشخص کردن اختیارات حکومت که اصلی‌ترین عامل برقرارکننده امنیت است، تنظیم‌کننده نسبت امنیت اقتصادی و آزادی اقتصادی در جامعه است.

«امنیت اقتصادی به معنای این نیست که قوانین و مقررات سالم کشور ندیده گرفته شود. امنیت اقتصادی یعنی اینکه انسان‌ها و آحاد مردم این کشور، از هر قشری، بخواهند کار اقتصادی بکنند چه کار صنعتی، چه کار کشاورزی، چه سرمایه‌گذاری، چه تجارت. بدانند که کسی مزاحم آنها نخواهد شد ... معنایش میدان دادن به زرنگ‌ها و سوءاستفاده‌چی‌ها و کسانی که منتظرند از هر فرصتی برای پر کردن کیسه خود از راه نامشروع-نه راه مشروع- بهره ببرند، نیست» (مقام معظم رهبری، ۱۳۷۸/۶/۱۰).

در مجموع می‌توان گفت در فرض تعامل امنیت اقتصادی و آزادی اقتصادی در چارچوب قوانین عادلانه اسلامی، وضعیت عدالت در روابط اجتماعی محقق می‌شود و در پی آن، استخدامی دوسویه در روابط اقتصادی به وجود می‌آید که موجب آزادی اقتصادی متعالی و امنیت اقتصادی متعالی می‌شود. به بیان دیگر، از دیدگاه مقام معظم رهبری، نوعی از آزادی اقتصادی و امنیت اقتصادی مورد تأیید است که نه تنها نافی یکدیگر نیستند، بلکه از آنجا که دنیا و آخرت را به صورت توأمان دربرمی‌گیرند، نسبتی تعاملی متعالی را به وجود می‌آورند.

راهکارهای تحقق و تداوم نسبت متعالی آزادی اقتصادی و امنیت اقتصادی

مقام معظم رهبری برای تحقق و تداوم نسبت متعالی میان آزادی اقتصادی و امنیت اقتصادی راهکارهایی را در سه سطح فردی، اجتماعی و حکومتی مطرح می‌کنند. رویکردی که مقام معظم رهبری در این باره بر آن تأکید دارند، نگاه به داخل و ظرفیت‌های داخلی در تحقق روابط اقتصادی متعالی در جامعه است.

«جوانان عزیز در سراسر کشور بدانند که همه راه‌حل‌ها در داخل کشور است. اینکه کسی گمان کند که «مشکلات اقتصادی صرفاً ناشی از تحریم است و علت تحریم هم مقاومت ضد استکباری و تسلیم نشدن در برابر دشمن است، پس راه‌حل، زانو زدن در برابر



دشمن و بوسه زدن بر پنجه گری است» خطایی نابخشودنی است. این تحلیل سراپا غلط، هرچند گاه از زبان و قلم برخی غفلت‌زدگان داخلی صادر می‌شود، اما منشأ آن، کانون‌های فکر و توطئه خارجی است که با صد زبان به تصمیم‌سازان و تصمیم‌گیران و افکار عمومی داخلی القا می‌شود» (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۷/۱۱/۲۲).

۱. راهکارها در سطح فردی

مقام معظم رهبری در بخش‌های مختلف بیانیه گام دوم انقلاب از جمله دو بار در بخش توصیه‌های اقتصادی، از صفاتی همچون مؤمن بودن، انقلابی بودن، دانا بودن و کاردان بودن استفاده کرده‌اند: «جوانان مؤمن و انقلابی و دانا و کاردان»؛ «یک مجموعه جوان و دانا و مؤمن و مسلط بر دانسته‌های اقتصادی»؛ «نسل جوان مؤمن و دانا و پُرانگیزه». همچنین ایشان در توصیه اول که درباره علم و پژوهش است و نیز در توصیه دوم که درباره معنویت و اخلاق است به صورت تفصیلی به این ویژگی‌ها اشاره کرده‌اند. بنابراین، از مجموع تأکیدات مقام معظم رهبری بر آن صفات می‌توان استنباط کرد که همه آحاد جامعه به ویژه جوانان موظف‌اند خود را به سلاح دانش، ایمان (به اسلام و انقلاب) و اخلاق مجهز کنند؛ زیرا در چنین وضعیتی، آزادی‌های اقتصادی افراد در چارچوب ارزش‌های حیاتی اسلامی و ملی قرار خواهد گرفت و وضعیت عدالت و استخدام دوسویه در روابط اقتصادی حاکم خواهد شد. «معنویت به معنی برجسته کردن ارزش‌های معنوی از قبیل اخلاص، ایثار، توکل، ایمان در خود و در جامعه است، و اخلاق به معنی رعایت فضیلت‌هایی چون خیرخواهی، گذشت، کمک به نیازمند، راستگویی، شجاعت، تواضع، اعتماد به نفس و سایر خلقیات نیکو است. معنویت و اخلاق، جهت‌دهنده همه حرکت‌ها و فعالیت‌های فردی و اجتماعی و نیاز اصلی جامعه است؛ بودن آنها، محیط زندگی را حتی با کمبودهای مادی، بهشت می‌سازد و نبودن آن حتی با برخورداری مادی، جهنم می‌آفریند. شعور معنوی و وجدان اخلاقی در جامعه هرچه بیشتر رشد کند برکات بیشتری به بار می‌آورد؛ این، بی‌گمان محتاج جهاد و تلاش است» (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۷/۱۱/۲۲).



۲. راهکارها در سطح اجتماعی

متلبس شدن به سبک زندگی اسلامی و پرهیز از سبک زندگی غربی از راهکارهایی است که مقام معظم رهبری در سطح اجتماعی بر آن تأکید می‌کند. تقویت روحیه و باور «ما می‌توانیم»، مشارکت مردم در عرصه اقتصادی همانند مشارکت آنان در مسائل سیاسی و اجتماعی، داشتن رویکرد جهادی در فعالیتهای اقتصادی تولیدی، اصلاح الگوی مصرف با پرهیز از فرهنگ مصرف‌گرایی و در مقابل مصرف به اندازه و بی‌اسراف، استفاده از کالاهای تولید داخل از جمله راهکارهای اجتماعی در بیانات مقام معظم رهبری است که می‌توان ذیل سبک زندگی اسلامی از آنها نام برد. در واقع، گسترش سبک زندگی اسلامی در عرصه اقتصادی در جامعه، هرگونه مخاطره و تهدید نسبت به آزادی اقتصادی و امنیت اقتصادی را از بین می‌برد و تداوم نسبت متعالی میان آن دو را در پی خواهد داشت (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۲/۱۱/۲۹ و ۱۳۹۷/۱۱/۲۲).

«سبک زندگی: سخن لازم در این باره بسیار است. آن را به فرصتی دیگر وامی‌گذارم و به همین جمله اکتفا می‌کنم که تلاش غرب در ترویج سبک زندگی غربی در ایران، زیان‌های بی‌جبران اخلاقی و اقتصادی و دینی و سیاسی به کشور و ملت ما زده است؛ مقابله با آن، جهادی همه‌جانبه و هوشمندانه می‌طلبد که باز چشم امید در آن به شما جوان‌هاست» (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۷/۱۱/۲۲).

۳. راهکارها در سطح حکومتی

تحقق و تداوم نسبت تعاملی متعالی میان آزادی اقتصادی و امنیت اقتصادی و شکل‌گیری وضعیت عدالت و استخدام دوسویه علاوه بر نیازمندی به کاربرت راهکارهایی در سطح فردی و اجتماعی، مستلزم کاربرت راهکارهایی در سطح حکومتی است. بر این اساس، مقام معظم رهبری در بیانیه گام دوم انقلاب راهکارهای در سطح حکومتی را در دو بخش مطرح می‌کند: بخش ساختاری و بخش کارگزاری. از دیدگاه مقام معظم رهبری، درون‌زایی اقتصاد کشور، مولد شدن و دانش‌بنیان شدن آن، مردمی کردن اقتصاد و تصدّی‌گری نکردن دولت، برون‌گرایی با استفاده از ظرفیتهای طبیعی و انسانی کم‌نظیر کشور، جلوگیری از شکل‌گیری فساد و مبارزه قاطع با آن از جمله راهکارهای ساختاری است که دولت‌ها موظف



به اجرایی کردن آنها هستند. این راهکارها به تفصیل در سیاست‌های اقتصاد مقاومتی (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۲/۱۱/۲۹) بیان شده است. اما در بخش کارگزاری نیز مقام معظم رهبری معتقدند که عملیاتی کردن راهکارهای ساختاری مذکور نیازمند مجموعه‌ای «جوان، دانا، مؤمن و مسلط بر دانسته‌های اقتصادی در درون دولت» است. ایشان در مسئله مبارزه با فساد نیز معتقدند «انسان‌هایی باایمان و جهادگر، و منبع الطبع با دستانی پاک و دل‌هایی نورانی» می‌توانند این وظیفه خطیر را به انجام رسانند (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۷/۱۱/۲۲).

نتیجه‌گیری

در این مقاله در پاسخ به این سؤال که «از دیدگاه مقام معظم رهبری نسبت آزادی اقتصادی و امنیت اقتصادی و راهکارهای تحقق و تداوم آن در نظام اسلامی چگونه است؟ (با تأکید بر بیانیه گام دوم انقلاب)» با استفاده از روش سبر و تقسیم و نظریه استخدام و روش مطالعه پژوهشی نتایج زیر حاصل شد:

۱. در اندیشه مقام معظم رهبری بین آزادی اقتصادی و امنیت اقتصادی، وضعیت عدالت که در آن استخدام به صورت دوسویه باشد، برقرار است. در این وضعیت نسبت میان آن دو، تعاملی متعالی است. نتیجه آنکه از بین سه فرض تقدم آزادی اقتصادی بر امنیت اقتصادی و بالعکس و تعامل میان آن دو، بطلان دو فرض نخست اثبات شد؛ زیرا از دیدگاه مقام معظم رهبری، تقدم هر یک از آزادی اقتصادی و امنیت اقتصادی بر دیگری (وضعیت متدانی حداقلی یا حداکثری یا مطلق) به این دلیل که سبب پایمال شدن اخلاق، قانون و ارزش‌های الهی و حقوق عمومی می‌شود، نوعی ظلم و بی‌عدالتی را در روابط اقتصادی ایجاد می‌کند که در آن، سودرسانی میان بازیگران اقتصادی، دوسویه نمی‌شود، بلکه استخدام به صورت یک‌سویه می‌شود یعنی حقوق یک طرف تضییع می‌شود. بنابراین فقط فرض تعامل آزادی اقتصادی و امنیت اقتصادی ثابت می‌شود که در آن هیچ ظلمی به وجود نمی‌آید و تعادلی مبتنی بر عدالت در روابط اقتصادی ایجاد می‌شود که متعالی (پوشش دنیا و آخرت) نیز هست.

۲. برای تحقق و تداوم نسبت تعاملی متعالی میان آزادی اقتصادی و امنیت اقتصادی، راهکارهایی در سه سطح فردی، اجتماعی و حکومتی از دیدگاه مقام معظم رهبری در بیانیه



گام دوم انقلاب درک می‌شود. در سطح فردی هر یک از افراد جامعه به ویژه جوانان، باید خود را به سلاح دانش، ایمان (به اسلام و انقلاب) و اخلاق مجهز کنند. در سطح اجتماعی نیز جامعه باید با کاربست سبک زندگی اسلامی در عرصه اقتصادی به جامعه‌ای اسلامی تبدیل شود. در سطح حکومتی نیز باید سیاست‌های اقتصاد مقاومتی توسط افرادی مؤمن و کاردان در عرصه اقتصادی اجرایی شود.

منابع فارسی و عربی

- قرآن کریم

- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۶۲)، الخصال، تصحیح علی اکبر غفاری، قم: جامعه مدرسین.
- افتخاری، اصغر (۱۳۷۸)، «ظرفیت طبیعی امنیت (مورد مطالعاتی قومیت و خشونت در ایران)»، فصلنامه مطالعات راهبردی، دوره دوم، ش ۵ و ۶، پاییز و زمستان.
- افتخاری، اصغر (۱۳۹۱)، امنیت، تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
- برلین، آیزایا (۱۳۶۸)، چهار مقاله درباره آزادی، ترجمه محمدعلی موحد، تهران: خوارزمی.
- پایگاه اطلاع‌رسانی مقام معظم رهبری، دسترسی در: www.Khamenei.ir.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷)، لغت‌نامه، ج ۳ و ۴، تهران: دانشگاه تهران.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۹۹۱)، المیزان، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- عبدالله‌خانی، علی (۱۳۸۹)، نظریه‌های امنیت، تهران: مؤسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر تهران.
- عمید، حسن (۱۳۶۳)، فرهنگ فارسی، ج ۱، تهران: امیرکبیر.
- کافی، مجید (۱۳۹۶)، «هدفمندی و آرمان‌گرایی در سبک زندگی اسلامی»، پژوهشنامه سبک زندگی، س ۳، ش ۵، پاییز و زمستان.
- لک‌زایی، نجف (۱۳۸۹)، «کاربردهای امنیتی انسان‌شناسی حکمت متعالی»، فصلنامه مطالعات راهبردی، دوره سیزده، ش ۵۰، زمستان.
- لک‌زایی، نجف (۱۳۹۰)، «امنیت از دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی»، فصلنامه اسراء، دوره سوم، ش ۷، بهار.
- مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی، نرم‌افزار جامع احادیث ۳/۵، قم: مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی.



- مطهری، مرتضی (۱۳۸۸)، مجموعه آثار، تهران: صدرا.
 - مقام معظم رهبری (۱۳۹۷/۱۱/۲۲)، «بیانیه گام دوم انقلاب»، پایگاه اطلاع رسانی مقام معظم رهبری.

- مؤسسه دائره المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت (علیهم السلام)؛ زیر نظر محمود هاشمی شاهرودی (۱۳۸۹)، فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت (علیهم السلام)، قم: مؤسسه دایره المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت (ع).

- میراحمدی، منصور (۱۳۸۱)، آزادی در فلسفه سیاسی اسلام، قم: مؤسسه بوستان کتاب.

- ویلیامز، پل دی (۱۳۹۰)، درآمدی بر بررسی های امنیت، ترجمه علیرضا طیب، تهران: امیرکبیر.

منابع انگلیسی

- Gray, Tim, (1991), Freedom, Humanities Press International in C. Atlantic. Highlands N.J.

- Wolfers, Arnold, (1952), "National Security as an Ambiguous Symbol", Political Science Quarterly, Vol. 67, No. 4. (Dec., 1952).

